

The Gleaner

Vol 1 (1963)

Μαρτυρίες για τον Σολωμό (Δύο ανέκδοτα γράμματα του Κων. Τυπάλδου)

Παν. Μουλλάς

doi: [10.12681/er.9606](https://doi.org/10.12681/er.9606)

Copyright © 2016, Παν. Μουλλάς

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Μουλλάς Π. (2016). Μαρτυρίες για τον Σολωμό (Δύο ανέκδοτα γράμματα του Κων. Τυπάλδου). *The Gleaner*, 1, 100–110. <https://doi.org/10.12681/er.9606>

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΟΛΩΜΟ

(Δύο ανέκδοτα γράμματα τοῦ Κων. Τυπάλδου)

A.

Ἐνδιαφέρουσες μνείες τοῦ Σολωμοῦ γίνονται σὲ δυὸ ανέκδοτα γράμματα τοῦ Κωνσταντίνου Τυπάλδου πρὸς τοὺς ἀδελφούς του Γεώργιο καὶ Χαραλάμπη, σπουδαστὲς στὴν Ἰταλία καὶ τὴ Γαλλία στὰ 1837 καὶ 1838 ¹.

Οἱ 4 Κεφαλονίτες ἀδελφοὶ Τυπάλδοι Ἰακωβάτοι, γνωστοὶ τόσο γιὰ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τους στὰ πολιτικὰ κι' ἐκκλησιαστικὰ πράγματα τῆς Ἑπτανήσου ὅσο καὶ γιὰ τὴ μεταξὺ τους στοργὴ πού στάθηκε παροιμιώδης ², ἔδωσαν παράλληλα τ' ὄνομά τους καὶ μὲ πολλὰ πνευματικὲς ἐπιδόσεις. Ὁ κληρικὸς Κωνσταντῖνος Τυπάλδος (1795—1867), δάσκαλος στὸ Φλαγγινιανὸ Φροντιστήριον τῆς Βενετίας ὡς τὰ 1823, καθηγητὴς στὴν Ἰόνιον Ἀκαδημία τῆς Κέρκυρας (1824—1838), πρῶτος σχολάρχης στὴ Θεολ. Σχολὴ τῆς Χάλκης (1843) καὶ μητροπολίτης Σταυρουπόλεως (1848), ἀφιέρωσε στὴν ἐκκλησίᾳ μιὰ ζωὴ μὲ πολλοὺς ἀγῶνες, ἀδιαφιλονίκητη αἵγλη ³, ἀλλὰ καὶ πάμπολλες πικρίες ⁴. Πρότυπο ἄλλωστε καλοῦ ἀδελφοῦ — ἕνα μικρὸ δεῖγμα ἀδελφι-

1. Τὰ γράμματα τοῦ Κων. Τυπάλδου, δυὸ μονόφυλλα, προέρχονται ἀπὸ τὸ οἰκογενειακὸ ἀρχεῖο τῶν Ἰακωβάτων, πού ἀπόκειται, μαζί μὲ τὴ βιβλιοθήκη τους, στὸ Ληξούρι. Ἐδῶ χρησιμοποιοῦ ἀντίγραφα τῶν γραμμάτων αὐτῶν σὲ μικροταινίες τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ΚΝΕ τοῦ ΒΙΕ (Κεφαλληνία 1962, F. 2).

2. Ἡλία Τσιτσέλη, *Κεφαλληνικά σύμμικτα*, τομ. Α', Ἀθήνα 1904, σ. 651.

3. Ἀνθίμου Μαζαράκη, *Βιογραφίαι τῶν ἐνδόξων ἀνδρῶν τῆς νήσου Κεφαλληνίας*, Βενετία 1843, σ. 392 σημείωση. Ὁ Καποδίστριας ἔδειξε ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Τυπάλδο κιόλας στὰ 1827 (βλ. ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Α. Μουστοξύδη τῆς 27 Ἰουλ. 1827 στὴν *Correspondance du Comte J. Capodistrias*, τόμ. I, Γενεύη - Παρίσι 1839, σ. 187). Στὸ ἐγκώμιο τοῦ Γρηγόριου Γώγου, ὁ ἀοιδίμος μητροπολίτης Σταυρουπόλεως Κωνσταντῖνος ὁ Τυπάλδος, Ἀθήνα 1868, σ. 1, ὁ Τυπάλδος χαρακτηρίζεται ὡς «ὁ μετὰ τὸν Εὐγένιον, Θεοτόκη, Μηνιάτην καὶ Οἰκονόμον ἐπιφανέστερος θεολόγος καὶ ρήτωρ καὶ διδάσκαλος τῆς ἑλληνικῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας». Πβ. Α. Παπαδοπούλου Βρετοῦ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Μέρος Α', Ἀθήνα 1854, σ. 249.

4. Γιὰ τὰ βιογραφικὰ τοῦ Κων. Τυπάλδου βλ. κυρίως Ἡλ. Τσιτσέλη,

κῆς στοργῆς δίνουν τὰ γράμματα πού δημοσιεύονται παρακάτω— κηδεμόνευσε μὲ φροντίδα τοὺς νεωτέρους του Γεώργιο καὶ Χαραλάμπη, καὶ τοὺς σπούδασε μ' ἐξοδὰ του, πρῶτα στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία, ὕστερα στὴν Ἰταλία καὶ τὴ Γαλλία, γιὰ νὰ πάρουν τὰ διδακτορικά τους διπλώματα ⁵. Φροντίδες πού δὲν πῆγαν χαμένες: Ὁ νομικὸς Γεώργιος Τυπάλδος Ἰακωβάτος (1814—1882) ἐπαιξε ἀργότερα σημαντικότερο ρόλο ὡς βουλευτής, πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἔνωση τῆς Ἑπτανήσου ⁶. Στὴν πολιτικὴ ἐπίσης διέπρεψαν ὡς βουλευτὲς καὶ οἱ ἄλλοι δύο ἀδελφοί, ὁ γιατρὸς Χαραλάμπης καὶ ὁ μικρότερος Νικόλαος, δήμαρχος Ληξουρίου στὰ 1866 ⁷.

Τὰ δύο γράμματα τοῦ Κωνσταντίνου πού δημοσιεύω παρακάτω, ἀναφέρονται στὴν περίοδο τῶν σπουδῶν τοῦ Γιώργου καὶ τοῦ Χαραλάμπη στὴν Ἰταλία καὶ τὴ Γαλλία· διατηρῶ τὴν ὀρθογραφία καὶ τὴ στίξη τους:

1

Ἀπὸ Κερκύρας τὴν 24 Μαΐου 1837 Ε. Ν.

Ἀδέλφια μου καλὰ καὶ ἠγαπημένα,

*Γράφω καὶ πρὸς τοὺς δύο, διότι ἕως νὰ φθάσῃ αὐτοῦ ἡ γραφή μου, ἐλπίζω ὅτι εἴσθε καὶ ἀνταμωμένοι. Χθὲς ἔλαβα τὸ γράμμα σου, Χαραλάμπη, τῶν 2 τρέχοντος, ἀπὸ Πίζαν, καὶ τὰ δύο σου, Γιώργο, ἀπὸ Ἀγκῶνα. Τὰ ἀνέγνωσα καλὰ καλὰ, τὰ ἐφίλησα, ἐχάρηκα, ἠσύχασα, καὶ τὴν αὐτὴν ἡμέραν ἔγραψα καὶ εἰς Κεφαλληνίαν, ὅθεν πρὸ μιᾶς ἡμέρας εἶχα λάβει καὶ γράμμα, καὶ ὅπου ὅλοι εἶναι καλὰ, καθὼς ὁμοίως καὶ ἐδῶ ὅλοι εἴμεθα καλὰ. Ὁ Κουντούρης, ὁ ἑ.ἄ., σ. 669 - 690, 909· πβ. καὶ τομ. Β', Ἀθήνα 1960, σ. 169 κέ. Ἀ. Παπαδοπούλου Βρετοῦ, ἑ.ἄ. Π. Χιώτη, Ἐπιφανεῖς Ἑπτανήσιοι, «Αἱ Μοῦσαι» 23 (1914 - 1915) φ. 520, σ. 3. Eugène Rizo Rangabé, *Livre d'or de la noblesse ionienne*, τομ. Π, Ἀθήνα 1926, σ. 582. Ἄς σημειωθῆ ὅτι ὁ Χιώτης ἀναγράφει ὡς ἔτος γεννήσεως τοῦ Τυπάλδου τὸ 1790 ἀντὶ τοῦ 1795. Ὁ Τυπάλδος πέθανε στίς 20 Νοεμβρ. 1867 (Γώγου, ἑ.ἄ., σ. 1) καὶ ὄχι τὸ 1868, ὅπως μαρτυροῦν, προφανῶς παρασυρμένοι ἀπὸ τὸν Τσιτσέλη, ὅλοι οἱ κατοπινοὶ βιογράφοι.*

5. Ἠλ. Τσιτσέλη, ἑ.ἄ., τομ. Α', σ. 650.

6. Βιογραφικὰ τοῦ Γεωργίου Τυπάλδου στὸν Τσιτσέλη, ἑ.ἄ., σ. 649 - 669. Π. Χιώτου, Ἐπιφανεῖς Ἑπτανήσιοι, «Αἱ Μοῦσαι» 22 (1913 - 1914) φ. 517, σ. 7. Eugène Rizo Rangabé, ἑ.ἄ., σ. 582 - 583.

7. Ἠλ. Τσιτσέλη. ἑ.ἄ., σ. 653.

Κόντε Σολομός, ὁ Ἀρλιώτης, καὶ ὁ καλὸς Θεόδωρος σᾶς στέλλουν δι' ἐμοῦ τὰ εὐχρινῆ χαιρετίσματά των.

Ὁ Κόντε Σολομός, Γιώργο, σὲ χαιρετᾷ μὲ ἀγάπην, μὲ φιλίαν, καὶ μὲ σέβας. Ἐτῆ μὲ εἶπε νὰ σὲ γράψω, καὶ λέγωντάς μου το ἀναδάκρυσε. Τὸν εἶπα πῶς μοῦ ἔγραψες νὰ τὸν χαιρετήσω ἀπὸ μέρους σου ὁποῦ μᾶς ἀγαπᾷ τόσον, καὶ ὅτι ἡμεῖς αἰσθανόμεθα τὴν χρείαν τοῦ νὰ τὸν ἀγαπῶμεν.

Προσμένω μὲ πρώτην σας ἐπιστολὴν νὰ περάσω διὰ τοῦ ἀγαθοῦ φίλου Λαβράνου εἰς τὸ Παρίσι τὰ τριακόσια ἢ τὰ ἑξακόσια. Θέλει τάχα μοῦ χαλάσει τὴν θέλησιν ὁ Γιώργος; δὲν τὸ θαρῶ ὅτε ἐγώ, ὅτε ὁ Κόντε Σολομός, ὅτε ὁ Κουντούρης. Ἐγὼ θέλω νὰ περάσω καὶ τὰ ἑξακόσια, καὶ ὅσα ἄλλα ἀκόμη θέλετε.

Κάμετε καλὰ τὴ δουλειά σας. Κοιτάζετε τὴν ὑγίαν σας. Πασχίζετε νὰ γνωρίζεσθε μὲ τοὺς μεγάλους πεπαιδευμένους ἄνδρας τοῦ καιροῦ σας, ὅταν ἤμπορῆτε. Ἰδέτε νὰ λάβετε φήμην καὶ εἰς γράμματα καὶ εἰς ἐπιστήμας, φήμην, ὡς λέγομεν, εὐρωπαϊκὴν. Μακρὰν ἀπὸ πολιτικὰ ἀνακατώματα. Ὀλίγα λόγια, ἢ μᾶλλον ἀδιαφορεῖτε διόλου περὶ τῶν ἐδῶ κυβερνητικῶν υποθέσεων καὶ προσώπων, διότι ἔχουν ἢ ἤμποροῦν νὰ ἔχουν καὶ αὐτοῦ τοὺς φίλους των, καὶ τῶν φρονίμων, ἔλεγε πάντοτε καὶ λέγει ἡ μάνα μας, καὶ τῶν φρονίμων ὀλίγα· καὶ χαίρετε ἐν Κυρίῳ πάντοτε, πάλιν ἐρῶ, χαίρετε.

Ὁ ἀδελφός σας
ὁ παπᾶς

Στὸ πίσω μέρος τοῦ φύλλου :

Al Nobile Signore
Il Sig. r D. r Caralambi Tiraldo
via Otranto Pisa

2

Κερκύρα τὴν 4 Ἀπριλίου 1838 Ε. Π.

Γιώργο μου,

Μὲ εὐχαρίστησίν μου σοῦ στέλλω τὴν ἐσώκλειστον ἰδιόχειρον σημείωσιν τοῦ Κόντε Σολομοῦ διὰ νὰ τοῦ ἀγοράσης βιβλία τινὰ ὁποῦ ἐπιθυμεῖ, καθὼς εἰς αὐτὴν σημειόνη. Παρὰ ταῦτα, θέλεις τοῦ ἀγοράσει καὶ τὸ καλῆτερον ἀπὸ τὰ συγγράμματα τῆς *Santa Ildegarda*,

ὡς με διώρισεν ὁ ἴδιος καὶ ἐπεσημείωσα ἰδιοχείρως μου εἰς τὴν ἐδικήν του σημείωσιν. Ὅθεν διὰ τοῦτο σοῦ περικλείω περιπλέον καὶ μίαν συναλλαγματικὴν τοῦ Κυρίου Πετριδῆ πρὸς τὸν Κύριον Σαντάλ, τὴν ὁποῖαν μοῦ ἔδωκεν ὁ ἴδιος Κόντες, διὰ νὰ λάβῃς ἀπὸ τὸν Κύριον τοῦτον Σαντάλ 159 φράγκα πρὸς τὴν ἀγορὰν τῶν σημειουμένων βιβλίων, τὰ ὁποῖα, ἀφοῦ τὰ ἀγοράσῃς, θέλεις τὰ κιβωτίσει με τὰ ἐδικά σου, καὶ θέλεις τὰ φέρει μαζή σου με τὸ καλόν σου κατενόδιον εἰς τὰ ἐδώ.

Σᾶς ἔστειλα πλέον καὶ τὸ τελευταῖον μου γράμμα διὰ τοὺς κλεινοὺς Παρισίους ἡμερολογούμενον τῇ πρώτῃ τοῦ τρέχοντος, καὶ εἶμαι βέβαιος ὅτι συγχρόνως θέλετε λάβει καὶ ἐκεῖνο με τοῦτο.

Μοσσιούδες! à vous ὄεβοῦρ.

Χριστὸς ἀνέστη.
Ὁ ἀδελφός σας
ὁ παπᾶς

Στὸ πίσω μέρος τοῦ φύλλου:

M.^r le Dr George Typaldos
Rue Corneille, Hôtel Corneille
à Paris

Τῇ 14 Μαΐου 1838, με τοὺς ἀσπασμοὺς τοῦ φίλου Κατσαῖτη καὶ Χοῦδᾶ.

B.

Ὅταν στὶς 24 Μαΐου 1837 ὁ Κων. Τυπάλδος γράφῃ πρὸς τοὺς ἀδελφούς του στὴν Πίζα, ὁ Σολωμὸς θρῖσκεται ἀπὸ 20 μέρες στὴν Κέρκυρα, ὕστερ' ἀπὸ τὸ τρίτο ταξίδι του στὴ Ζάκυνθο ποὺ κράτησε περίπου 8 μῆνες (8 Σεπτ. 1836 ν. ἡ.—3 Μαΐου 1837 ν. ἡ.)⁸. Τὸ γράμμα εἶναι ἀρκετὰ εὐγλωττο· δείχνει ὅτι ὁ ποιητὴς συνδεόταν φιλικότατα με τοὺς Τυπάλδους. Γιὰ τὸν Γεώργιο, ποὺ εἶναι 23 χρόνων στὰ 1837, ὁ Σολωμὸς φαίνεται πὼς τρέφει ἰδιαίτερη στοργή: «ἀναδακρῦζει» κιόλας καθὼς τὸν χαιρετᾷ «με ἀγάπην, με φιλίαν καὶ με σέβας». Ἐπ' τὴν ἄλλῃ μεριά εἶναι φανερὸ πὼς κι' ὁ Σολωμὸς δαχαίνει ἀρκετὰ στὴν

8. Γιὰ τὰ ταξίδια τοῦ Σολωμοῦ στὴ Ζάκυνθο βλ. Γ. Θ. Ζώρα, *Ταξίδια τοῦ Σολωμοῦ ἀπὸ Κερκύρας εἰς Ζάκυνθον*, «Πειραϊκὰ Γράμματα» 2 (1942) 172 - 175 καὶ «Ἑλληνικὴ Δημιουργία» 5 (1952) 325 - 328 [ἀνατύπωση στὰ Ἐπισησιακὰ Μελετήματα Β', Ἀθήνα 1959, σ. 50 κέ.] Πβ. Λίνου Πολίτη, *Γύρω στὸ Σολωμό, Μελέτες καὶ ἄρθρα (1938-1958)*, Ἀθήνα 1958, σ. 106, σημείωση 2.

έκτίμηση του Γεωργίου, αφού ο Κωνσταντίνος επικαλείται τή γνώμη του ποιητή, καθώς και του Κουντούρη, σ' ένα ζήτημα αποστολής χρημάτων — θέμα, ίσως, στενότερα οικογενειακό —, πράγμα που μαρτυρεί άρκετή οικειότητα τόσο με τόν Σολωμό όσο και με τόν Κουντούρη.

Πότε αρχίζει ή γνωριμία του Σολωμού με τούς Τυπάλδους, είναι δύσκολο νά όρίσει κανείς με ακρίβεια. Δέν ξέρουμε καν άν ο Κων. Τυπάλδος ήταν από τούς καθηγητές τής 'Ιονίου 'Ακαδημίας που «άμα έφθασε [ο Σολωμός] αὐτοῦ έπήγγαν νά τόν χαιρετήσουν», ούτε άν από τότε χρονολογείται ανάμεσα στους δυό άντρες ένας φιλικός δεσμός. Κι' ούτε γνωρίζουμε, ακόμα, τή γνώμη του Κων. Τυπάλδου για τό ποιητικό έργο του Σολωμού : κανένα σίγουρο συμπέρασμα δέν θγαίνει απ' τό γεγονός ότι στά 1833 ο Τυπάλδος αποτελούσε μαζί με τόν Χρ. Φιλιτᾶ μέλος τής συντακτικῆς έπιτροπῆς τής «'Ιονίου 'Ανθολογίας»¹⁰, όπου ένα χρόνο ύστερώτερα ο Σολωμός έμελλε νά τυπώση άνώνυμα ένα μέρος του «Λάμπρου». Οί πληροφορίες μας, άρκετά πλούσιες σε ό,τι άφορά στις σχέσεις του Σολωμού με άλλους καθηγητές τής 'Ιονίου 'Ακαδημίας, δέν μνημονεύουν τ' όνομα του Κων. Τυπάλδου. Όπως δέποτε, ένα πράγμα είναι πολύ πιθανό : άν ο Κουντούρης, ο 'Αρλιώτης και ο Λαβράνος άνηκαν στον άμεσο κύκλο του Τυπάλδου, ο Σολωμός αποτελούσε μ' αὐτούς ή και με άλλους μιᾶ κοινή συντροφιά πού, μολοντί ξένη πρὸς τά ειδικότερα πνευματικά ενδιαφέροντα του ποιητή, τόν δεχόταν όμως μ' ευάρεσκεια και τόν τιμοῦσε για τήν άξία του και τήν κοινωνική σειρά του. Ο 'Ιωάννης Κουντούρης έξάλλου, Κεφαλονίτης μαθηματικός, μαθητής και διάδοχος του Ι. Καραντινοῦ στην 'Ιόνιο 'Ακαδημία από τό 1833, αναφέρεται ανάμεσα στους τακτικούς συνόδους του Σολωμού¹¹. Γνωρίζουμε ακόμα ότι ο Χριστόφορος Λαβράνος, Κερκυραίος γιατρός και καθηγητής μετά τό 1850 στην 'Ιόνιο 'Ακαδημία, έσωσε άργότερα τόν ποιητή από κάποια άρρώστια, όπως ο ίδιος

9. 'Ιακ. Πολυλά, Προλεγόμενα σ. κζ'. Πβ. Σπ. Δέ Βιάζη, *Άπαντα Διονυσίου Σολωμού*, Ζάκυνθος 1880, προλεγόμενα σ. μη', και Α. Χ. Ζώη, *Διονύσιος Σολωμός*, «Πανηγυρικών τεύχος επί τῆ έκανονταετηρίδι από τῆς γεννήσεως του έθνικοῦ ποιητοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ», 'Αθήνα 1902, σ. 68.

10. 'Ηλ. Τσιτσέλη, έ.ά., σ. 672.

11. «Συνανεστρέφετο [ο Σολωμός] έν Κερκύρα τόν μαθηματικόν Κοντούρη, Κουαρτάνον, Κάλον, Πολυλάν. Συνεπορεύετο αὐτοῖς συχνότατα εἰς τήν λιμνοθάλασσαν Χαλικιοπούλου, κατά τὸ κανόνιον, ἧς ἡ θερπνοτάτη θεά τὸν ἐμάγει» (Π. Χιώτου, *Έπιφανείς Έπιανήσιοι* [Δ. Σολωμός], «Αί Μούσαι» 21 (1912-1913) φ. 488, σ. 3), Πβ. Α. Χ. Ζώη, έ.ά., σ. 70, και Μαρίνου Σιγούρου, *Ό Σολωμός έν Κερκύρα*, «Παναθηναϊα» 14 (1907) 209. Βιογραφικά του Κουντούρη βλ. πρόχειρα στον Τσιτσέλη, έ.ά., σ. 275.

ὁ Σολωμὸς ὁμολογεῖ σ' ἓνα ἀχρονολόγητο γράμμα του στὸ Δημήτρη¹². Δυστυχῶς, δὲν μπορούμε νὰ ξέρουμε ὡς ποῖο βαθμὸ ὁ ποιητὴς συνδέεται καὶ μὲ τὸν Ἀρλιώτη. Ὁ Δημήτριος Ἀρλιώτης, γιὸς τοῦ Νικολάου Ἀρλιώτη (1731—1812), γνωστὸς βιογράφος τοῦ Καποδίστρια κι' ἐπιφανῆς Κερκυραῖος νομικός, ἔμελλε λίγο ἀργότερα (Ἰούνιος 1837) ν' ἀποσυρθῆ ἀπὸ κάθε δημόσιο λειτούργημα¹³. Ἄγνωστο λοιπὸν ἂν καὶ ὡς ποῖο σημεῖο συνέχισε τὶς ἐπαφές του μὲ τὸν κύκλο τοῦ Κων. Τυπάλδου.

Στὸ γράμμα ἀναφέρεται ἐπίσης «ὁ καλὸς Θεόδωρος», πρόσωπο ποῦ ἢ ταυτότητά του ἴσως θάπρεπε ν' ἀναζητηθῆ ἔξω ἀπὸ τὸν ἐπιστημονικὸ κύκλο τῆς Κέρκυρας· κανεὶς ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς τῆς Ἰ. Ἀκαδημίας δὲν λέγεται Θεόδωρος. Εἶναι, ἀκόμα, ἀμφίβολο ἂν πρόκειται γιὰ κάποιον ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς Κερκυραῖους τῆς ἐποχῆς, π. χ. τὸν συμβολαιογράφο Θεόδωρο Μάνεση, στὸν ὁποῖο ὁ Σολωμὸς κατέθεσε τὴ διαθήκη τοῦ 1835¹⁴. Οὐτε θὰ μπορούσε ν' ἀποκλεισθῆ δάσιμα ὁ «ἐκάνος καὶ ἐνάρετος» Θεόδωρος Καρούσος, σχολάρχης ἀργότερα (1854) στὴν Πετρίτσειο σχολὴ τῆς Κεφαλονιάς¹⁵. Πάντως ἢ κάπως προστατευτικὴ χρῆση τοῦ μικροῦ ὀνόματος («ὁ καλὸς Θεόδωρος») ὀδηγεῖ περισσότερο στὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ πρόσωπο τοῦ ἄμεσου περιβάλλοντος τῶν Τυπάλδων, ἴσως γιὰ κάποιον συγγενῆ, συμπατριώτη, μαθητὴ τοῦ Κωνσταντίνου ἢ καὶ ὑπηρέτη ἀκόμα.

Ἀξίζει νὰ προσέξῃ κανεὶς ἰδιαίτερα στὶς γραμμὲς τοῦ Τυπάλδου τὴ διαγραφή τῆς ψυχικῆς εὐπάθειας τοῦ ποιητῆ· ἔτσι κερδίζουμε γιὰ τὸν ἄνθρωπο Σολωμὸ μὲ μάρτυρία σύμφωνη καὶ παράλληλη μὲ τὶς πληροφορίες ἄλλων γνωρίμων του¹⁶.

12. «Παναθήναια» 19 (1909-1910) 230. Ὁ Λίνος Πολίτης τοποθετεῖ τὸ γράμμα γύρω στὰ 1852-1853. Λίνου Πολίτη, *Ἡ διαθήκη τοῦ Σολωμοῦ*, περ. «Γράμματα» 9 (1946) 65 [ἀνατύπωση στὸ *Γύρω στὸ Σολωμὸ*, σ. 105-106].

13. Μιχ. Θ. Λάσκαρι, *Δημήτριος Ἀρλιώτης 1777-1860*, «Κερκυραϊκὰ Χρονικὰ» 8 (1960) 65.

14. Λίνου Πολίτη, ἔ.δ., σ. 60. [Γύρω στὸ Σολωμὸ, σ. 107].

15. Α. Μ. Ἰδρωμένου, *Περὶ τῆς ἐν ταῖς Ἰονίοις νήσοις ἐκπαιδείσεως ἀπὸ τῆς εἰς τοὺς Ἐνετοὺς ὑποταγῆς μέχρι τῆς ἐθνικῆς αὐτῶν ἀποκαταστάσεως (1386 - 1864)*, «Ἀττικὸν ἡμερολόγιον» τοῦ ἔτους 1874 ὑπὸ Εἰρηναίου Ἀσωπίου, 8 (1873) 236. Βιογραφικὰ τοῦ Θ. Καρούσου στὸν Τσιτσέλη, ἔ.δ., σ. 216-224.

16. Τέτοια λ. χ. ἢ μάρτυρία τοῦ Μάντζαρου: «Costante e vivissimo è in lui il sentimento dell' amicizia (...) come altrettanto facile a piangere per la più picciola commozione dell'animo suo». Γ. Θ. Ζώρα, *Νικολαου Μαντζάρου, Σκιαγραφία τοῦ Σολωμοῦ*, «Ἐπιστ. Ἐπετ. τῆς Φιλοσ. Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν» 9 (1958-1959) 125 [*Ἐπιανθισιακὰ Μελετήματα Β'*, σ. 122]. Πβ. Ἰακ. Πολυᾶ, *Προλεγόμενα* σ. 8'.

Σημαντικότερα όμως είναι τὰ στοιχεία πού προσκομίζει τὸ δεύτερο γράμμα τοῦ Τυπάλδου πρὸς τοὺς ἀδελφούς του — ὁ Γιώργος καὶ ὁ Χαραλάμπης θρῖσκονται τώρα στὸ Παρίσι¹⁷. Ἡ ἡμερομηνία τοῦ γράμματος (4 Ἀπρ. 1838 π. ἡ.) εἶναι γιὰ τὸ Σολωμὸ σημαντικὴ¹⁸. Ἀλλὰ τὸ 1838 ἀποβαίνει μοιραῖο καὶ γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο: Ἡ σύγκρουση μὲ τὸν ἀρμοστή Η. Douglas (1835—1841) ὀδηγεῖ τὸν δραστήριο κληρικό σὲ παραίτηση ἀπ' τὴν καθηγεσία καὶ σὲ μιὰ σειρά ἀπὸ δοκιμασίες πού ἀργότερα κορυφώνονται μὲ τὴ δεκαοκτάμηνη ἐξορία στὶς Στροφάδες.

Στὸ γράμμα περιεχόταν, καθὼς ἀναφέρεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐσωκλειστη «ιδιόχειρον σημείωσιν» τοῦ Σολωμοῦ καὶ ἡ συναλλαγματικὴ τοῦ Πετρίδη. Ὁ Κωνσταντινουπολίτης Πλάτων Πετρίδης εἶναι γνωστός γιὰ τὴν κοινωφελῆ δράση του στὰ Ἑφτάνησα. Ἐφορος τῶν σχολείων στὴ Ζάκυνθο, συνεργὸς στὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ δημόσιου τυπογραφείου της καὶ ἐκδότης τῆς πολιτικῆς «Ἐφημερίδος τῶν ἐλευθέρων νήσων» (*Gazetta delle isole liberate*), πρωτοστάτησε παράλληλα καὶ στὴν κατάρτιση δημοσίων βιβλιοθηκῶν¹⁹. Γνωστὸς ἐπίσης εἶναι οἱ ἐπαφές του τόσο μὲ τὸν Κων. Τυπάλδο ὅσο καὶ μὲ τὸ Σολωμὸ. Ὅταν λίγο ἀργότερα στὴν Ἑκκλησία τῆς Ἐπτανήσου παρουσιάζεται ἡ ἀνάγκη νὰ ἀρθοῦν ὀρισμένα κωλύματα τοῦ γάμου — ζήτημα στὸ ὁποῖο ὁ Τυ-

17. Ἡ σύσταση γραμμὴν μὲ τὸ χέρι τοῦ Κων. Τυπάλδου. Τὸ à Paris ὅμως ἔχει διαγραφῆ ἓνα δεύτερο χέρι (προφανῶς τοῦ Κατσαίτη ἢ τοῦ Χοιδᾶ) πρόσθεσε τὴ σημείωση πού ἀκολουθεῖ. Οἱ ταχυδρομικὲς σφραγίδες ἐξάλλου δείχνουν ὅτι τὸ γράμμα ἔφθασε στὸν προορισμό του. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸ ὅτι παραλήπτες τοῦ γράμματος στὸ Παρίσι, ἐξαιτίας προσωρινῆς ἀπουσίας (ἢ μήπως ὀριστικῆς ἀναχώρησης;) τῶν ἀδελφῶν Τυπάλδων, στάθηκαν οἱ Κατσαίτης καὶ Χοιδᾶς πού, σβήνοντας τὸ à Paris καὶ συμπληρώνοντας τὴ σημείωση «μὲ τοὺς ἀσπασμούς» τους, φρόντισαν ν' ἀποστείλουν στὶς 14 Μαΐου—πάντως ὄχι μὲ τὴν ταχυδρομικὴ ὁδὸ—τὸ γράμμα στοὺς ἀποδέκτες του. Ἔτσι μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ παραγγελία τοῦ Σολωμοῦ δὲν ἐκτελέστηκε, ἐπειδὴ ὁ Γιώργος δὲν ἔλαβε γνῶση τοῦ γράμματος στὸ διάστημα πού βρισκόταν στὸ Παρίσι. Δυστυχῶς, δὲν μπόρεσα νὰ διαπιστώσω πότε ἀκριβῶς οἱ ἀδελφοὶ ἀνεχώρησαν· οἱ πληροφορίες μας τοποθετοῦν ἄοριστα τὴν ἐπιστροφή τους στὰ 1839 (Ἡλ. Τσιτσέλη, ἔ.ἀ., σ. 650).

18. Στις 4 Ἀπριλ. 1838 ν. ἡ., λίγες δηλ. μέρες μετὰ τὸ γράμμα τοῦ Τυπάλδου, ἐμελλε νὰ ἐκδοθῆ ἡ ὀριστικὴ ἀπόφαση τῆς οἰκογενειακῆς δίκης τῶν Σολωμῶν βλ. δημοσίευσή της στὴν Ἐφημερίδα τοῦ Ἠνωμένου Κράτους τῶν Ἰονικῶν Νήσων, φ. 380, 26 Μαρτ./7 Ἀπριλ. 1838. Ν. Τωμαδάκη, *Διονύσιος Σολωμός*, Βασ. Βιβλιοθήκη ἀρ. 15, σ. νζ'.

19. Π. Χιώτου, *Ἱστορικὰ ἀπομνημονεύματα Ἐπτανήσου*, τομ. 3, Κέρκυρα 1863, σ. 919.

πάλδος έπαιξε σπουδαιότατο ρόλο—, ό Πετρίδης θά σταλή στην Κωνσταντινούπολη με αναφορά της 'Ιονίου Κυβερνήσεως προς τον Πατριάρχη²⁰. Όσο για τόν Σολωμό, φαίνεται πώς δέν είναι ή πρώτη φορά πού βρίσκεται με τόν Πετρίδη σε χρηματικές συναλλαγές: δύο γράμματα τού 1832 πιστοποιούν τήν άγωνία τού ποιητή νά ξεπληρώση κάποιον χρέος στον Πετρίδη, όσο κι' αν εκείνος τού δίνη προθεσμίες ή κλείνη τά μάτια «per cortesia»²¹.

Ποιά βιβλία παράγγελε από τόν Παρίσι ό Σολωμός με τήν «ιδιόχειρον σημείωσιν» του, δέν μπορούμε βέβαια νά ξέρουμε. Για τήν ώρα σταματούμε στο μόνο σίγουρο στοιχείο της έπιστολής: στα 1838 ό Σολωμός ενδιαφέρεται ν' άποκτήση «τό καλύτερον από τά συγγράμματα της Santa Ildegarda». Νά είναι τάχα μιá ένδειξη ότι, παράλληλα με τά ενδιαφέροντά του για τή γερμανική φιλοσοφία και ποίηση, ό ποιητής ώθουσε τήν ίδια εποχή τόν «φιλέρευνο πνεύμα» του σε κάθετες άνιχνεύσεις ως τόν γερμανικό μυστικισμό;

Ή Santa Ildegarda di Bingen (γερμ. heil. Hildegard von Bingen, γαλ. Sainte Hildegarde de Bingen) είναι κορυφαία έκπρόσωπος τού μεσαιωνικού μυστικισμού²². Γεννημένη γύρω στα 1100 στο Böckelheim, έπισκοπική έπαρχία τού Mainz, άφιερώθηκε νωρίς στο Θεό—ήταν τόν δέκατο παιδί της οίκογένειάς της. Σε ήλικία 8 χρόνων βρίσκεται στο μοναστήρι τού Disibodenberg, όπου έγινε ήγουμένη στα 1136. Γύρω στα 1150 ίδρυσε με 18 μοναχές νέο μοναστήρι στο Bingen, τοποθεσία κοντά στον Ρήνο πού έμελλε νά συνδεθώ με τ' όνομά της' εκεί ζή έκτοτε και πεθαίνει στις 17 Σεπτ. 1179²³.

Περίφημη κιόλας από τήν πρώτη εποχή τού Bingen για τά θαύ-

20. Σχετικά με τόν περίφημο αυτό εκκλησιαστικό ζήτημα βλ. Π. Χιώτου, έ.ά., τομ. 5, Ζάκυνθος 1877, σ. 112 κέ. Ήλ. Τσιτσέλη, έ.ά., σ. 672 κέ. Χρυσοστ. Παπαδοπούλου, 'Ιστορία της 'Εκκλησίας της 'Ελλάδος, τομ. Α', 'Αθήνα 1920, σ. 176 κέ.

21. Ντίνου Κονόμου, Σολωμού ανέκδοτα γράμματα στον 'Ιωάννη Γαλβάνη, 'Αθήνα 1950, σ. 32 και 36. Πβ. «Παναθήναια» 18 (1908-1909) 43-44.

22. «Hildegarde résume en elle tout l'esprit religieux, toute la mystique du moyen âge» (P. Franche, Sainte Hildegarde, Παρίσι 1903, σ. 160).

23. Για τά βιογραφικά της άγίας βλ. Vita Sanctae Hildegardis auctoris Godefrido et Theodorico monachis, στού J.—P. Migne, «Patrologia latina», τομ. 197 (1855), στ. 91-130. F. Vernet, Hildegarde (Sainte), «Dictionnaire de théologie catholique», τομ. 6, Παρίσι 1915, στ. 2468-2469, όπου και άναγραφή έργων (στ. 2469 κέ.), εκδόσεις (στ. 2478), πηγές (αυτόθι) και βιβλιογραφία ως τόν 1914 (στ. 2479-2480). Πβ. «Analecta Bollandiana» 39 (1921) 205 κέ. και 46 (1928) 422 κέ.

ματά της, ή S. I. άσκησε μεγάλη έπιρροή κυρίως με τὰ έργα της : μιὰ συναγωγή έπιστολών της προς διάφορα έπιφανή πρόσωπα τής κοσμικής κι' εκκλησιαστικής έξουσίας μαρτυρεί τήν εξέχουσα θέση τής άγίας στή θρησκευτική ζωή του 12ου αιώνα²⁴, ένω ή πλούσια σχετική βιβλιογραφία δείχνει ότι ή S. I. κατόρθωσε νά συντηρήση αδιάκοπο ένδιαφέρον ως τὰ νεώτερα χρόνια. Είναι λοιπόν φυσικό νά φανταστούμε ότι ένας νέος, σπουδασμένος στήν Ίταλία στις άρχές του 19ου αιώνα, άν δέν γνώριζε άπό άμεση έπαφή τὸ έργο τής S. I., δέν μπορούσε πάντως ν' άγνοή τή σημασία του ή, τουλάχιστο, τήν ύπαρξή του.

Χαρακτηριστικό έπίσης είναι ένα άλλο γεγονός : τήν εποχή που ὁ Σολωμός παραγγέλνει τὸ βιβλίο τής S. I., έχει κιόλας προηγηθῆ μιὰ στενώτερη γνωριμία του με τή γερμανική σκέψη²⁵, πράγμα που ως ένα σημεῖο μπορεί νά σημαίνει ότι ὁ ποιητής ανακαλύπτει τήν S. I. μέσα άπό τὰ ένδιαφέροντά του για τή γερμανική φιλοσοφία. Πιθανότερη πάντως μου φαίνεται ή άκόλουθη εξέγηση : ὁ Σολωμός που θά είχε ίσως άπό τὰ νιάτα του στήν Ίταλία μιὰ άόριστη ή μακρινή γνωριμία με τὸ έργο τής S. I., ανανεώνει τὸ ένδιαφέρον του γι' αὐτὸ στα 1838, όταν ὄχι μόνο ή άπασχόλησή του με τὸν γερμανικό ιδεαλισμό, αλλά και οἱ συνθήκες τής προσωπικῆς του ζωῆς, και οἱ αισθητικές του ζητήσεις ακόμα εκδιάζουν μιὰ νέα έπαφή.

Ποιὸ είναι ὁμως «τὸ καλύτερον άπό τὰ συγγράμματα τής Santa Hildegarda»: 'Η άόριστη φράση του Κων. Τυπάλδου μπορεί νά σημαίνει δυὸ πράγματα : α) ότι τὸ καλύτερο έργο τής S. I. ήταν τόσο γνωστό, ὥστε δέν χρειάζονταν καν νά μνημονευθῆ ὁ τίτλος του και β) ότι ὁ Τυπάλδος (και ὁ Σολωμός έπομένως), έχοντας μόνο γενική και άσαφή γνώση του έργου τής S. I., άφηναν στον έκτελεστή τής παραγγελίας τήν πρωτοβουλία νά επιλέξῃ τὸ καλύτερο σύγγραμμά της — άποψη που μου φαίνεται περισσότερο εύλογη. Είναι πάντως πολὺ πιθανὸ ότι στήν ιδιόχειρη σημείωση του Σολωμοῦ, σύμφωνα με ύπόδειξη εκείνου, ὁ Τυπάλδος «έπεσημείωνε ιδιοχειρως» τὸν πλήρη τίτλο του βιβλίου.

24. Συνολική έκδοση τῶν έργων τής S. I. στον J.-P. Migne, ξ.ά., στ. 145 κέ. Βλ. *Epistolarum liber*, αὐτόθι, στ. 145-382. Για τις πρώτες εκδόσεις τής S. I., αὐτόθι, στ. 141-144. Πβ. F. Vernet, ξ.ά., στ. 2478, όπου αναγράφονται νεώτερες εκδόσεις.

25. 'Ο Αίνος Πολίτης τοποθετεῖ τήν άποστολή τῶν χειρόγραφων μεταφράσεων του Λούντζη (χφ. ύπ' άριθ. 3092 τής ΕΒΕ) γύρω στα 1835-1836. Αίνου Πολίτη, 'Ο Σολωμός και ή γερμανική φιλοσοφία και ποίηση ('Ένα χειρόγραφο με μεταφράσεις για τὸν Σολωμό), «Γύρω στο Σολωμό», 'Αθήνα 1958, σ. 230.

Ἄλλα διαφωτιστικὰ στοιχεῖα πάνω στό ζήτημα αὐτό προσφέρει ἕνα γράμμα τοῦ Πολυλά ἀπό τή Νεάπολη πρὸς τὸν Κάρολο Μάνεση χρονολογημένο τὴν 1 Ἰανουαρίου 1853, ὅπου ἀνάμεσα στ' ἄλλα διαβάζουμε καὶ τὰ ἑξῆς: «Δὲν ἤμπορῶ νὰ καταλάβω τί ζητεῖ ὁ Σεβαστὸς Φίλος μας καὶ εὐεργέτης μου. Εἶναι κάμποσοι μῆνες ἀφοῦ, μὲ τὸ μέσον τοῦ Κουαρτάνου, μ' εἶχε ἐπιφορτίσει νὰ τοῦ στείλω τὸ σύγγραμμα τῆς ἀγίας Ἰλδεγάρδας «Liber Serviae» καὶ ἐγὼ δὲν ἀμέλησα νὰ τοῦ γνωστοποιήσω μὲ τὸ αὐτὸ μέσο τὸ ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὲς ἔρευνες ποὺ ἔκαμα ἐδῶ μὲ κάθε λεπτομέρεια²⁶». Ἀπὸ τὴ συνέχεια τοῦ γράμματος μαθαίνουμε ὅτι τὸ βιβλίον δὲν βρέθηκε οὔτε στὴ Νεάπολη οὔτε στὴ Ρώμη. Δὲν ἔμενε παρὰ ν' ἀναζητηθῆι στό Παρίσι, ἀλλὰ ὁ Νικολίνος Βούλγαρης ποὺ θ' ἀνελάμβανε ἐκεῖ τὴν ἐκτέλεση τῆς παραγγελίας κατοικοῦσε σὲ ἀγνωστὴ διεύθυνση. Ἔτσι ὁ Πολυλάς ἀδυνατοῦσε νὰ προωθήσῃ τὸ ζήτημα πρὶν πληροφορηθῆι ἀπὸ τὴν Κέρκυρα τὴ σύσταση τοῦ Βούλγαρη. Τὸ γράμμα, εἶναι ἀλήθεια, γεννάει μερικὰ προβλήματα: Μποροῦσε ὁ Σολωμός, ὅστερ' ἀπὸ 15 σχεδὸν χρόνια, νὰ ἐνδιαφέρεται πάλι γιὰ τὸ ἴδιο βιβλίον τῆς S. I.; Ἄλλ' αὐτὸ σημαίνει ἀπ' τὴ μιὰ μεριά ὅτι ἡ παραγγελία τοῦ 1838 δὲν ἐκτελέστηκε, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅτι ἡ φροντίδα τοῦ ποιητῆ ν' ἀποκτήσῃ τὸ σύγγραμμα τῆς S. I. ἦταν στό διάστημα αὐτὸ ἐπίμονη — ἄν, φυσικά, ἀποκλείσουμε τὴν περίπτωση ὅτι ἀνανέωνε στὰ 1852 τὴν παραγγελία τοῦ βιβλίου ἐπειδὴ τὸ ἔχασε στό μεταξύ. Ἀπίθανη ἐπίσης φαίνεται καὶ ἡ ἐκδοχὴ ὅτι ὁ Σολωμός, ἔχοντας ἐγκύψει συστηματικότερα στό ἔργο τῆς S. I., παράγγελλε στὰ 1852 ἕνα ἀκόμη σύγγραμμά της, ἄσχετο μὲ τὸ βιβλίον ποὺ ζητοῦσε στὰ 1838. Ὅτι πρόκειται καὶ στίς δύο περιπτώσεις γιὰ τὸ ἴδιο βιβλίον, φαίνεται ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Πολυλά, ἀρκεῖ τὸ Serviae, παρὰνάγνωσθι τοῦ ἐκδότη ἐξηγήσιμη παλαιογραφικά, νὰ διορθωθῆι στό σωστὸ Scivias.

Τὸ Scivias (συντομογραφία τοῦ Sci vias domini) εἶναι ὄχι μόνον τὸ πρῶτο χρονολογικὰ (1141—1151) ἀλλὰ καὶ τὸ σπουδαιότερο ἔργο τῆς S. I.²⁷ Βιβλίον δογματικόν, ἀπαρτίζεται ἀπὸ μιὰ σειρά δράμάτων

26. Πολυλάς, Ἄπαντα τὰ λογοτεχνικά καὶ κριτικά, ἀναστύλωσε Γ. Βαλέτας, Ἀθήνα 1959², σ. 491. Τὴν ὑπόδειξη τοῦ γράμματος τοῦ Πολυλά καθὼς καὶ ἄλλες λεπτομερειακότερες ὑποδείξεις ὀφείλω στὸν δάσκαλό μου Λίνο Πολίτη τὸν ὁποῖο καὶ ἀπὸ ἐδῶ εὐχαριστῶ.

27. F. Vernet, ἑ.ἀ., στ. 2469. Ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου μὲ τὸν τίτλον: *Sanctae Hildegardis, Scivias sive Visionum ac revelationum libri tres*, στὸν Migne, ἑ.ἀ., στ. 383 - 738 (κατὰ τὴν ἀρχικὴ ἐκδοσὴ: *Liber trium spiritualium viro- rum, Hermae, Uguetini et fratris Libertii, et trium spiritualium virginum*,

(visionum) και αποτελεί, μαζί με τὸ Liber vitae meritorum²⁸ καὶ τὸ Liber divinorum operum²⁹ μιὰ τριλογία. Είναι «τὸ καλύτερον ἀπὸ τὰ συγγράμματα τῆς Santa Ildegarda» ποὺ ὁ Σολωμὸς ἀναζήτησε δύο τουλάχιστο φορές μέσα σὲ μιὰ δεκαπενταετία, χωρὶς νὰ ξέρομε γιὰ τὴν ὥρα ἂν τὸ ἀπέκτησε τελικὰ, ἂν τὸ διάβασε ἢ τὸ ἀξιοποίησε μὲ κάποιο τρόπο. Ἔτσι δὲν μπορούμε νὰ προχωρήσουμε περισσότερο. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Τυπάλδου ἐπισημαίνει ἀπλῶς μιὰ νέα κατεύθυνση, προσφέροντας στὴν ἔρευνα τῶν πηγῶν τοῦ Σολωμοῦ ἕναν καινούργιο ἐρεθισμὸ. Δὲν ἀποκλείεται, μιὰ συστηματικὴ ἐργασία ὄχι μόνο πάνω στὸ ἔργο τῆς Santa Ildegarda, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν περιοχὴ γενικότερα τοῦ μεσαιωνικοῦ μυστικισμοῦ, ν' ἀνοίξη νέες προοπτικὲς στὴν ὑπόθεση τῶν σολωμικῶν πηγῶν.

Παν. Μουλλάς

Hildegardis, Elisabethae et Mechtildis, editore Jacobo Fabro, Stapulensi, ap. Stephanum avum, Παρίσι 1513).

28. Ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν καρδινάλιο G. B. Pitra, *Analecta sacra spicilegio solesmensi parata*, τομ. 8, Mont-Cassin 1882, σ. 1-244.

29. J.—P. Migne, ἔ.δ., στ. 739-1038.